

PAPER DETAILS

TITLE: ?????????? ??? ??????? ??????? ?.. ?????? ??????????????? ?????????????????? ???
????????????????? ?????????? ????

AUTHORS: Saida Abregova Nemlioglu

PAGES: 84-90

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/3982940>

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/Research Article

**ОНОМАСТИКЭМ ШЫЩ ЛЕКСИКЭ ЗАНЭХЭУ Л.Я. ЛЮЛЬЕ
ИЛОФШАГЪЭХЭМ КЪАХЭДГЪЭЩЫГЪЭХЭМ БЗЭ ЗЭГЪЭШЭНЫМКІЭ
МЭХЪАНЭУ ЯІЭР¹**Saida ABREGOVA NEMLIOĞLU²**Аннотациер**

Тиофшлэн зыфэгъэхьыгъэр ономастикэм илахъэхэм ащыщэу лъэкъуацлэхэу (антропонимхэу), лъэкъыцлэхэу (этнонимхэу), чыплацлэхэу (топонимхэу), псыхъуацлэхэу (гидронимхэу) Люлье илофшагъэхэу «Урыс-адыгэ гуцылалъэм», тарихь-этнографие тхыгъэхэм къахэдгъэщыгъэхэр ары. Мы илофшагъэхэм къадэхъэгъэ материалхэр Люлье хы Шлуцлэ лушбо Шапсыгъэ зыщлэ лъэхъаным чыплэрыс адыгэ лъэкъхэм ящылалкэ-псэуклэ нэшанэхэм аклырыплъызэ, яупчлэз кыугъоигъэх. Шапсыгъэ ллакъохэу, лъэкъуацлэхэу нахь бэрэ узэрихьыллэн плъэкъыщтхэр Люлье кыхегъэщых. Ллакъо пэпчыи лъэкъоцлэ пчъагъэ гъэнэфагъэу кыхеуытэх. «Урыс-адыгэ гуцылалъэм» ыкли тарихь-этнографие тхыгъэхэм адыгэ лъэкъыцлэхэр кыщепчых. Тарихьымклэ мэхъанэ ин зилэр зыцлэ нахь къэмынэу адыгэ лъэкъым хэклэдыкыгъэхэ лъэкъхэр ары. Ижърэ Адыгэ Хэкум ишъолгыр ит псыхъохэу шъэм ехъу Люлье хегъэунэфыкы. Этнографие тхыгъэхэм чыплацлэхэми ташылоклэ. Тхъабэ диным илъэужхэу къэнагъэхэу тхъацлэхэм, тхъалъэлухэм ягугъу кыщешы.

Купкырыло Гушылэхэр: Этнографие, Лъэкъуацлэхэр, Лъэкъыцлэхэр, Псыхъуацлэхэр, Чыплацлэхэр, Тхъацлэхэр, Тхъабэ дин.

**L. YA. LULYE'NİN ESERLERİNDE TANIMLANAN AD BİLİMİN (ONOMASTICS)
SÖZCÜKSEL BİRİMLERİNİN DİL ÖĞRENİMİNDEKİ ANLAMI****Öz**

Bu makalede, L. Ya. Lulye'nin eserlerinde, “Rus-Çerkes veya Adıge Sözlüğü”nde ve tarihi ve etnografik makalelerde tanımlanan antroponim, etnonim, yer adı, hidronim ve teonim gibi ad bilimsel kategoriler temel alınarak çalışma yapılmıştır. L. Ya. Lulye, Karadeniz Şapsıg'ya'da kaldığı süre boyunca yerel Çerkes (Adıge) nüfusuyla doğrudan görüşmeler yaparak ve bu bölgenin alt etnik gruplarının etnografik özelliklerini gözlemleyerek bu ad bilimsel materyalleri toplamıştır. Şapsıg antroponiminde L. Ya. Lulye en yaygın isimleri belirler. Her soyadı, dalın atalarının köklerini içerir. “Rus-Çerkes veya Adıge Sözlüğü”nde ve etnografik makalelerde Adıge etnonimlerini listeler. Tarih açısından, daha sonra var olmayan alt etnik grupların adları büyük ilgi görmektedir. L. Ya. Lulye, tarihi Çerkesya topraklarında bulunan yüzden fazla hidronim kaydeder. Etnografik makalelerde yer adları yer almaktadır. Çerkeslerin inanç ve dinsel ritüellerini anlatan çok sayıda politeist isim aktarılırken, bunların arasında paganizm izleri de görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Etnografya, Antroponimler, Etnonimler, Hidronimler, Yer adları, Teonimler, Politeizm.

¹ Мы тхыгъэу нахь игъэклотыгъэу сыздэлэжыгъэм 2002-рэ илъэсым АКъу-м щылэгъэ конференциеу «Проблемы региональной ономастики» зыфилорэм щезгъэдэлугъагъэх.

² Dr. Öğr. Üyesi, Düzce Üniversitesi Kafkas Dilleri ve Kültürleri Bölümü, Çerkez Dili ve Kültürü Anabilim Dalı, e-posta: saidaabregova@düzce.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2467-6692.

Bu Yavına Atıfta Bulunmak İçin/Cite as: Abregova Nemlioğlu, S. (2024). Ономастикэм Шыщ Лексикэ Занэхэу Л.Я. Люлье Илофшагъэхэм Къахэдгъэщыгъэхэм Бзэ Зэгъэшлэнымклэ Мэхъанэу Ялэр / L. Ya. Lulye'nin Eserlerinde Tanımlanan Ad Bilimin (Onomastics) Sözcüksel Birimlerinin Dil Öğrenimindeki Anlamı. *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(Özel Sayı), 84-90.

Ономастикэм Щыщ Лексикэ Занэхуэ Л.Я. Люлье Илофшлагъэхэм Къахэдгъэщыгъэхэм Бзэ ЗэгъэшлэнымкӀэ Мэхъанэу Ялэр

Адыгэ гушыӀэхэм яугъоин ыкӀи адыгабзэм изэгъэшлэн лъэхъан чыжъэхэм къащегъэ. Я XVII-XVIII-рэ лӀэшлэгъухэм зекӀолӀхуэ ыкӀи шӀэныгъэлэжъхуэ Е. Челеби, Н. Витсен, Ф.И. Штраленберг, И.А. Гюльденштедт, П.С. Палас къаӀлэныжъыгъэ тхыгъэхэм адыгэ гушыӀэ зэгъэуӀугъэхэм тащыӀокӀэ (Шъаукъо, 1996). Я XVIII-рэ лӀэшлэгъум иухыгъо къыщегъэжъагъэу шӀэныгъэм, гъэсэныгъэ зэгъэгъотыгъэным ыуж ехъэх. ГушыӀэ къэуӀгъоин къодыем хӀкӀыхи, адыгэ гушыӀалӀэхэр зэхагъэуцохуэ зыхуӀгъэр я XIX-рэ лӀэшлэгъур ары нылӀп. Адыгэ тхыбзэм икӀыхэхын нахь игъэкӀотыгъэу зыфегъагъэхэр я XIX-XX-рэ лӀэшлэгъухэр ары. Мыщ къыхэлэжъагъэхэм ащыщ Л.Я. Люлье. Хэутыгъэ гушыӀалӀэхэм апэрэу ахалтыгъэ Л.Я. Люлье и «Урыс-адыгэ гушыӀалӀэ». Л.Я. Люлье адыгэ культурэм итарихъ ыцӀэ нахь зэрэщыӀугъэр ежъ этнографие илофшлагъэхэр ары. КавказыбзэхэмкӀэ гъэсэгъэ ин дэдэу П.К. Услар ащ ехыӀлагъэу мары ытхыщтыгъэр: «Географие зэхэщагъэ купым КавказымкӀэ икӀутэмашъхъэ ия 4-рэ тхыӀ Белл илофшлагъэу ыкӀи цыкӀлхэми Л. Люлье итхыгъэ шлагъохуэ къыдэхъагъэхэр арых нылӀп адыгэхэмрэ убыхыхэмрэ яэтнографие ехыӀлӀгъэ шӀэныгъэмкӀэ анахь шӀуагъэ зилӀэхэр» (Услар, 1887, стр. 83).

ЗӀлӀашӀэрэ зекӀолӀхэм ащыщэу я XIX-рэ лӀэшлэгъум адыгэ лъэпкъхуэ шапсыгъэхэм, нэтыхуаехэм, абдзахэхэм якъэтхыхъан, ячӀыгу, ящыӀакӀэ-псэукӀэ зэригъэшлэнэу ыкӀи ежъ игулытӀэхэмкӀэ къытхыжъынэу анахь амал зилагъэр Л.Я. Люлье. ИлӀэситфым ехъу Л.Я. Люлье адыгэ лъэпкъхэм ахэсыгъ, абзэ зэригъэшлагъ, илофшлэн ыгъэцӀкӀэнымкӀэ ари зишӀуагъэ къекӀыгъэм щыщ.

Адыгабзэм игушыӀэ зэхэубытагъэ (илексикэ) щыщхуэ цӀэхэр: лӀакъомэ ацӀэхэр (антропонимхэр), лъэпкъыцӀэхэр (этнонимхэр), чыӀпацӀэхэр (топонимхэр), псыхуацӀэхэр (гидронимхэр) апэрэу къызщагъэнафэхэрэр тиилӀгъэс лъытакӀэ ыпӀкӀэ хы ШӀуцӀэ чыналӀэм и темыр-къохъапӀэ тхыгъэ саугъэтхуэ къыхагъэщхэрэр ары.

Гъэсагъэу А.В. Суперанскэм иеплъыкӀлӀкӀэ «Ижърэ тарихъымкӀэ анахь мэхъанэ ин зилӀр лӀакъохэм ацӀэ изэгъэшлэн. Ащ къыуегъашӀэ лъэпкъ зырызхэр къызтекӀыгъэхэр, нэмыкӀ лъэпкъхэми зӀблӀгъэныгъэу адыралӀэр» (Суперанская, 1973, стр. 16). Шапсыгъэ антропонимиконым (цыфыцӀэхэмрэ лъэкъуацӀэхэмрэ зыушӀэтрэ шӀэныгъэр) (Блягоз & Тхаркахо, 2002, стр. 6) Люлье лӀакъохэм ацӀэхэр къыхегъэщы ыкӀи ахэм зэряджагъэр «чыӀпӀэрыхэр» (Люлье, 1991, стр. 21). Шапсыгъэ антропонимхэм нахь бэрэ узчарихыӀлӀэр лӀакъохуэ хы къыхегъэщы: Надхо, Нетахо, Кобле, Схапете, Гоаго-Соотох ыкӀи Гоаие (Люлье, 1991, стр. 24). ЛӀакъо пӀпчъи лъэкъоцӀэ гъэнэфегъэ зауӀэ къыхиубытэу къегъэлъагъо. Ахэмэ ащыщых мы къыкӀлӀыкӀлӀэр лӀакъохэр ыкӀи лъэкъуацӀэхэм япчъагъэ: Надхо (Натхъо)-27, Нетахо (Нэтлахъо)-18, Схапете (Шъхъапытэ)-194, Гуаго (Гъуагъо)-21 ыкӀи Гоаие (Гъуае)-16 (Люлье, 1991, стр. 24). Ежъ къызэрилтытагъэмкӀэ, абдзэхэ лъэпкъым лъэкъоцӀэ тӀокӀипӀлӀ хэхъэх. Ахэмэ ащыщэу нахь бэрэ узэрихыӀлӀэхэрэр: Цей (ЦӀэй), Куб (Кубэ), Дзиб (Дзыбэ), Хаток (Хъаткъо), Свюзе (ШъошӀ), Тлиш (Лпышэ), Кут (Къут), Кетаур (Къетаур), Бирица (Бырыцэ) (Люлье, 1991, стр. 25). ЛъэкъуацӀэу къыхигъэщыхэрэм ащыщых Хатхе (Хъатх), Хагур (Хъагъур), Хатуев (Хъатуй), Ханий (Хъапый), Хезикъ (Хъазыкъу), Хахурате (Хъэхъуратэ), Харате (Хъаратэ), Ханту (Хъантыу), Хамтез (ХъамытӀэжъ), Хатуз (Хъэтлаужъ),

Хезетль (Хыдзэл), Хаку (Хьакъу), Хатлох (Хьатллахъу), Хадишь (Хьадышь), Хагун (Хьагъун), Хамтоху (Хьамтлэхъу)³.

Лъэкъуацлэу ллакьо пэпчъ илэм ыныбжьы, къэхьуклэ лъапсэу илэри зэфэшхьафых. Лъэкъуацлэхэу «хьэ» зыхэтхэм къызхэклыгъэмклэ лъэпсэ гъэнэфагъэ илэу еплъыклэ зэфэшхьафхэр щылэх. Кавказыбзэхэмклэ зэлышлэрэ гъэсагъэу Н.Ф. Яковлевым итхыгъэу «Грамматика кабардино-черкесского литературного языка» зыфилорэм щетхы: «Нэмыкл лъэпкъхэм афэдэу ижъклэ адыгэхэми хьэр унэгъо псэушхьэу ялагъ» (Яковлев, 1948, стр. 230). Зэман чыжбэ дэдэхэм адыгэхэм цыхьэ фашлэу хьэр ялагъ. Унэгъо псэушхьэхэу, цыфымрэ, ащ иунагъорэ къэзыухьумэрэмэ лъытэныгъэшхо афашлыщтыгъэ. Нахь гугъэплэшхо зыфашлыщтыгъэр хьэр ары. Ащ цыфыр клодынымрэ уз зэфэшхьафхэмрэ ащеухьумэ алоштыгъэ (Чуяко, 2015, стр. 6). Ащ къыхэклэуи «хьэ» зыхэт цлэхэр афаушыщтыгъэх. Ащ нэмыклэу лы зыфилорэ гуцылэ лахьэр лъэкъуацлэхэу Л.Я. Люлье къытыхэрэм бэрэ къахафэ: Тлечась (Лъэчлас), Шехетль (Шэхэл), Тлияшь (Лылаш), Шеретль (Шэрэл), Тлекузь (Лэкъужь), Тлиф (Лыф), Тлепсук (Лъэпшыкыу), Тлетсерок (Лъэцэрыкыу), Тлетхозь (Лъэтхьожь). Тыр унагъом ышхьэу зэрэщытым къыхэклэу тым ыцлэ ыпэ рагъэшхэу ащ ишъаохэм яджэщтыгъэ. -Къу, -къо зыфилорэ лахьэр «ко»-клэ къэтыгъэу лъэкъуацлэхэр къетых: Туко (Тыкьо), Худоко (Хьудэкъу), Раток (Ратэкъу), Берок (Бэрэкъу). Цыфмэ апкынынэ-лынэ лахьэу зыхэт лъэкъуацлэхэри адыгэмэ ялэх. Ар къыгъэшхьыпкъэжъэу шхьэ зыфилорэр Л.Я. Люлье итхыгъэхэм къахафэ: Схабэ (Шъхьабэ), Схакумедэ (Шъхьаклумыд). Нэмыкл цыф лъэпкъхэм афэдэу адыгэхэри дин зэфэшхьафхэу зэрылажьэщтыгъэхэм къатыгъэ лъэкъуацлэу щылэмэ ащыщых гуцылэу «тхьэ» зыхэт лъэкъуацлэхэр. Ар къеушыхьаты Люлье къытхыгъэ лъэкъуацлэхэу Тхахоахо (Тхьэхьахъу), Тхаитле (Тхьэил) (Люлье, 1991, стр. 26).

«Урыс-адыгэ гуцылалгъэм» ыкли этнографии тхыгъэхэм лъэпкъыцлэу (этнонимхэу) къахафэхэрэм япчъагъэ пшы мэхъу: къэбэртаехэр, беслъэнейхэр, мэхьошхэр, клэмгуехэр, жанэхэр, хьатикъуаехэр, бжъэдыгъухэр, абдзахэхэр, шапсыгъэхэр, нэтхьуаджэхэр (Люлье, 1846, стр. 4; Люлье, 1991, стр. 6). Ахэмэ ащыщ щысэ, Л.Я. Люлье игупшысэклэ абдзах зыфилорэм имэхьанэ «абадзэхэм ахэклэ» зыфилу. Л.Я. Люлье етхы: «Тыналэ зытетыдзэн фаер, апэрэмклэ мыр чыплэм ыцлэ, мыщ къеушыхьаты абадзэхэр абдзахэмэ ашхьэклэ зэрэпсэуштыгъэхэр (Люлье, 1991, стр. 8). Мэрэтыкьо Къасым къызэритхыжырымклэ абдзахэхэр ижъклэ тло зэтрауыщтыгъэх: ыпшгэрэ абдзах ыкли ыхэрэ абдзах. Мыр къеушыхьаты чылашхьэми чылаклэми адэс абдзахэхэм ягушылаклэ зэрэзэфэмыдэми. Ыпшгэрэ абдзахэхэр къушхьэм чыжбэу хэдзагъэхэу Тубэ клэим щыпсэуштыгъэхэр ары. Ыхэрэ абдзахэхэр джырэ къалэу Псыфабэ къыгъэгъунэрэ чыналгъэхэм ащыпсэуштыгъэх (Меретуков, 1994, стр. 8).

Адыгабзэм мэхьанэ гъэнэфагъэ щызилэмэ ащыщ адыгэ лъэпкъхэу зыцлэ нахь тарихьым къыхэмынагъэхэм. Л.Я. Люлье къызэритхыжырымклэ ахэмэ ащыщ лъэпкъыцлэхэр (этнонимхэр) чебсин (клэпсын), хегайк (хэгъаклэхэр), хетук (хытыку) (Люлье, 1991, стр. 6-7). Клэпсынхэр нэтхьуаджэхэм ащыщ лъэпкъ. Хы Шлуцлэ лушъом итыгъэкъохьаплэклэ клэу стафэ хьужыгъэгъэ чыплэм клэпсынхэр ичыплэрыс лъэпкъыгъэх. Адыгэ лъэпкъэу хэгъаклэхэр къалэу Анапэ илэгъо-блэгъу исыгъэх. Ащ ишыхьат 1641-1666-рэ илъэсхэм зеклолэу Эвлия Челеби мы адыгэ цыф лъэпкъыр апэ дэдэ Анапэ илэгъо-блэгъухэм

³ Джырэ орфографияу адыгабзэм илэм тетэу скобкэ хьураемэ адэтэу цлэхэр къэтыгъэх.

зэрашыпсээр зэрэхигэунэфыкыгагэри. Заохэмрэ тэлаохэмрэ зэклэ пломи хъунэу цыф лъэпкъэу нэбгырэ минитф хъуштыгээр ахыгъ. 1883-рэ илъэсым хэгъаклэхэу нэбгырипшл къэнэжыгъагээр – хъульфыгэу нэбгыриблырэ бзыльфыгэу нэбгырищрэ. Гушылэу хэгъаклэхэр зыфилорэм клахэм шылэ хэгъэгу мэхъанэр кыклэу зылохэрэ шлэныгъэлхэр шылэх. Мыр гушылитлоу зэхэтэу еплых: хэгъ (эгъ) + кы (клах). Хытыкурэ Адалэрэ хыгъэхъунэныкыоу⁴ Темэн (Тамань) хы Шлуцлэ дзэм ыубытыным ыпэклэ ячылплагъ. Хытыку ыломэ хы кьогъум кьодзагъэхэу кьос зыфилу (Меретуков, 1994, стр. 9). Адалэхэм хытыкукли адыгэхэр яджэщтыгъэх. Адалэм кыкырэр джырэклэ хэти ыгъэнэфагъэп. Мэклэ-маклэзэ нэтхъуаджэ адыгэ лъэпкъым хэкълэжыгъагъэхэу тарихым хегъэунэфыкы.

Ижырэ зэманым нахыбэмклэ цыфхэм псэуплэу кыхахыштыгээр псыхъо лүшъохэр арыгъэ. Нэмыклрэ чыплэхэм ялытыгъэмэ мыхэм апэу цлэхэр афаусыгъэнхэкли хъун. Псыхъуацлэхэр цыф гъэсагъэхэм зэрагъэшлагъэх, зэхафых, зэфэхысыжыхэр ашых. Цыф лъэпкъым кыкылугъэ тарихъ гъогу кыхъэм изэгъэшлэнклэ ахэм кьапкырыкыгъэ шлэныгъэхэр лэубытыплэшлэ мэхъух. Дунаим изытет зэхъоклыныгъэхэр фэхъухэрэми, щэч зыхэмылтыр псыхъомэ ялэгъэ адыгацлэхэм зэхъоклыныгъэ шлагъо зэрафэмыхурэр ары. Псыхъуацлэхэр илъэсишгъэ пчъагъэхэм апыштыгъэ саугъэтых.

Псыхъуацлэхэу (гидронимхэу) шгъэм ехъу ижрэ Адыгэ Хэкум ишъолтыр Л.Я. Люлье щыхегъэунэфыкых. Гушылэм пае, псыхъожыыхэу Аше, Дзешь, Копсе ыкли Псезюе зэхэубытагъэхэу зы цлэклэ - «Гоапс е Шехокуадж» зыфилорэмклэ яджэх; Гоайе зыфилорэр зэрашлэрэр лъэпкъыцлэу (этнонимэу) «гъуае». «Пшад» зыфилорэр псыхъо ыкли Геленджик икыблэ лъэныкыоклэ гъээгъэ къуаджэ. Мы псыхъом фэшхъаф цлэу илэр Дуаб. Тарихым кызэрилорэмклэ мы клэир зитысыплэу шытыгъэхэр адыгэ лъэпкъэу нэтхъуаехэр ары. Шлэныгъэлэжыэу Клокло Джамалдин зэритхырэмклэ мы чыплэцлэм ылгэпсэр -пш зыфилорэ лахъэу адыгабзэмрэ абхъазыбзэмрэ япсыхъуацлэхэм бэрэ къахафэрэр ары. «Пша» зыфилорэм грузиныбзэм мэхъанэу шырилэр «чым кычлэурэ псынэклэчъ». «Пше» - хы Шлуцлэм хэлъэдэжрэ псыхъо (Коков, 1974, стр. 77).

Япчъагъэклэ мыбэ дэдэми тыналэ зытетыздагъэхэм ащыщ чыплэцлэхэу (топонимхэу) Л.Я. Люлье изтнографие лэфшлагъэхэм къахэдгъэщыгъэхэм. Ахэм ащышых Туб, Псезюе, Тагапс, Анапа, Себеркуасха, Детляев, Вуордебуадж, Тугупсикуй, Атсейниб, Бебеколаге, Кабертай-Туадж, Недийапчъ (Люлье, 1991, стр. 41). Мы чыплэцлэхэм ащышхэр непэ кызнэсыгъэми адыгабзэм кыххэнагъэх, хы лүшъо шапсыгъэхэм ячылплэрысых. Щэхаплэ кыщегъэжыагъэу Туапсэ шлоклэу къушхъэм хэпхъагъэхэу шапсыгъэ чылэхэр къэнэжыгъэх. Мэрэтыкыо Къасым илофшлагъэхэми игъэклотыгъэу мыхэмэ ягугъу кыщешлы. Гушылэм пае, Тхъагъапшъ хы Шлуцлэ лүшъом лус шапсыгъэ чыл. Ар псыхъоу Псышлуапэ иджабгъу нэпкъ лус. Чылэм ллакъоу Тхъагъапшъэхэм е, нэмыклэу къэплон хъумэ, Тхъагъапсэхэм ацлэ ехы. (Меретуков, 1994, стр. 36)

Хы Шлуцлэ лүшъом лут къалэхэм бзэ зэфэшхъафхэмклэ къалохэу цлэхэр ялэх. Гушылэм пае адыгабзэклэ, тыркубзэклэ, урысыбзэклэ. Зэрэхагъэунэфыкырэмклэ, нэмыклрэ бзэхэм къахэкыгъэ цлэхэм анахы адыгацлэхэр пстэумэ анахыжыхэу ары. Чыплэхэм адыгацлэхэр афэзышлыгъэхэр адыгэ лъэпкъышхоу егъашлэми хы лүшъом шыпсэуштыгъэ шапсыгъэхэр арых. Мыщ ишыхъатэу Люлье итхыгъэхэми къахафэу Мэрэтыкыо Къасым илофшлагъэхэр

⁴ Адыгабзэм иклахэ къэлауклэ хыгъэхъунэныкыу зыфилорэ гушылэр джырэ гушылалэхэм зы гушылэклэ зэпытэу тхыгъэу къаты. Гуш.пае.: Çerkezce-Türkçe Türkçe-Çerkezce Sözlük. TDK Yayınları, Ankara 2023, s.408,678.

Ізубытыплэ тшлызэ джыри зы щысэ. Кьалэу Анапэ итемыр лъэныкьоклэ псыхьожьыеу Анапкэ хым хэлъэдэжы. Анапэ кыкырэ мэхьанэр лъэшэу зэтыралукы. Ар тыркубзэм кыхэкыгъэу ана (ны), пай (лахь) зыфилорэ мэхьанэр езытхэри щылэх. Нэмыкхэм Анапэр абхъаз гущылэу «Іэ» зыфилорэм кытекыгъэу алытэ. Кьалэр зыдэщыс нэккь хьурэе дысым итеплэ ланэм фэдэу ынэзхэр хьураеу зэрэщытым тырахи, чыплацлэм ланэ нэз мэхьанэр кыкылэу зылытэхэри щылэх. Фэшхьафрэ цыф гъэсагъэхэм мы гущылэр тло зэхэтэу алытэ: Ана-пэ. Апэрэ гущылэм кыкылэрэ джыри мыгъэнэфагъэу ало, ятлонэрэ гущылэу «пэ» зыфилорэр адыгэ гущылэ шыпкызу зэрэщытым хэти щэч фырилэп ыкы ащ имэхьанэ «псы хэлъэдэжыпл» зыфилорэм рапхы. Анапэ лъэхъэнэ зэфэшхьафхэм цабэ зэблихьугъ. Тиилъэс лъытаклэ ыпэклэ я V-рэ ллэшлэгъум мыщ кьалэ щытыгъ, ау цлэу илагъэр кьашлэжырэп. Нэужым ащ Синд кьухьэтедзап лалощтыгъэ, етланэ Горгипия цлэу илагъ. 1783-рэ илъэсым пытаплэу Анапэ тыркухэм аштагъ. 1823-рэ илъэсым урыс-тырку заом зыщытеклохэ уж Анапэ Урысыем иеу хьугъэ. Анапэ илэгъо-блэгъухэм адыгэ чылагъохэр кьалунэжыгъэхэп. Шапсыгъэ лъэпкьхэу жанэхэр, дэлашъохэр, хэгъаклэхэр, нэтхьуаджэхэр Анапэ ичлыналъэхэм ащыпсэуштыгъэхэу литературэм хагъэунэфыкы. Адыгэ чыплацлэу Анапэ районым узщырихьыллэн ылъэкыштхэм ащыщых кьуаджэхэу (урысыбзэклэ: станица) Нэтхьуай, Остыгъай, псыхьожьыеу Сэнап нэмыкхэри. Псыхьуацлэхэмрэ псыхэлъэдэжыплэмрэ (пэ) зэгуахьэхи, чылэгъуацлэ е кьэлацлэ хьугъэхэу адыгабзэм чыплацлэ бэу хэт (Меретуков, 1994).

Тубэ зыфилорэ цлэр тыркубзэм кыхэкыгъ, имэхьанэр кьушхьэ чыпл. Джэдждэ мэз итемыр лъэныкьо дае чыгхэр кьэбэклэу кызэрэщыкыштыгъэхэм кыхэклэу Дэялгэ лалощтыгъэ. Пкыгъуацлэхэм ягущылэгъэпс нэшанэклэ укьекыуаллэмэ гущылэу дае ыкы лъэпсахэу -лэ зыфилохэрэм мы цлэр кьагъэпсэу еплъыклэ щыл. Лингвистикэ этногенетикэ лфыгъохэм анэмыклэу кавказыбзэхэм яушэтакломэ тарихь-культурэ упчлэхэри зэхафых. Лъэпкыым кыкылгъэ тарихь гьогур, шэн-хабзэу илагъэхэр, нэмык лъэпкызу зылулагъэхэр бзэм кыгъэлъэгъон елэкы. Чыплацлэхэм лъэпкыым итарихь зэбгъэшлэным пае мэхьанэшхо ял.

Адыгабзэм хэт цлэхэм язэгъэшлэн (ономастикэм), яушэтын лфыгъо кыин къэзышлхэрэмэ ащыщ тхыгъэ кьэкыуаплэхэр зэрэщымылэм ыкы тхыгъабзэ ныбжыкылэхэм ар зэрэщыщым. Ащ кыхэкыклэ сыд фэдэрэ тарихь саугъэти, цлэхэм ягугъу кызщашлхэрэм мэхьанэ ял.

Шэныгъэлэжъэу Унэрэкьо Мирэ кызэритхырэмклэ адыгэхэм динэу алэжыштыгъэхэр: тхьабэ диныр (политеистик), чыристан диныр ыкы ислъам диныр. Дин зэмылэужыгъоу адыгэхэр зэрыгъуазэщтыгъэхэм ялэужхэр щылаклэми хабзэми кьахэнагъэх (Унэрэкьо, 2020, s. 263).

Люлье итхыгъэхэм тхьацлэхэу (теонимхэу) кьахафэхэрэр Созерищ, Ахын, Мезитх, Тлепс, Хятегуаш, Тхагалейк (Люлье, 1991, стр. 32-34) нэмыкхэри. Тхьабэ диным илъэхъан адыгэхэм ялэгъэ тхьэ зэфэшхьафхэм мыхэр ацлэх. Лфэу, хьызмэтэу ахэр зыпыллыгъэхэм язырызыгъоу тхьэхэр ялэхэу алытэщтыгъэ. Тхьабэ диным кыкыленыгъэмэ ащыщых ижърэ тхэлъэлухэр.

Огъу хьоу, е уз бзадждэ кьэжъэмэ, чылэм дэс цыфхэр кьыдэкхэти кьурмэн ашыштыгъэ, Тхьэ елъэлущтыгъэх ошх кьешхынэу, узыр уцужьынэу. Анахьэу тхьэлъэлухэр зэпхыгъагъэр гъэрэ кырэ язэблэкыгъоу, чыгум дэлэжъэнхэ фаеу зыхьурэмрэ, алэжыгъэр

зыщаугъоижьрэ лъэхъанымрэ. Созэрэщ итхьэлъэу лэжыгъэ лухыжыгъом тefэу ашыщтыгъэ. Тхьагъэлыджыр лэжыгъэм, гъомлапхъэм и Тхьэу алъытэ. Былымхъуным епхыгъэ тхьэхэр Ахьнрэ Емыщрэ. Чыгум, уашьом, тыгъэм, мазэм, хым, псым, псэушъхьэхэм, псэ зыпымыт пкыгъохэм япхыгъэгъэ дунэеплъыклэхэр лэжьэклэ-псэуклэу ижьклэ адыгэхэм ялагэхэм кыпкырыкыгъэх. Тхьэлъэлхэр кьэклощтым, цыфым ищылаклэ зэгъэзэфэгъэным талажьэх (Унэрэкьо, 2020, стр. 251).

Исламыр адыгэхэм ядин шьыпкьэ зыхьугъэр я XVIII-XIX-рэ лэлэжыгъухэм якъежьап. Апэу ар зэрагъэштагъэхэр нэтыхъуаехэр ары. Ахэмэ ячлыгу тыркумэ рашыхьэгъэ къалэу Анапэ ислам диныр лъагъэклотэнымклэ гупчэ хьугъагъэ. Адыгэ чыгум мэщытхэр щашыхи, тырку ефэндхэр жьугъэу къахэхьэгъагъэх. Адыгэхэм Къурлан еджэхэрэр, ефэнд гъэсагъэхэр къахэклыгъэх. Къэбэртаехэм, бэслынэхэм, бжъэдыгъухэм, клэмгуехэм ислам диныр апэрэу аштагъ. Ауж дэдэ – шапсыгъэхэм, убыххэм, абдзахэхэм.

Люлье илофшлагъэхэм ащ нэмыклэу къахэтэгъэщы адыгэмэ яэпос щыщ Нарт зыфилорэр, скандинав лъэпкъхэм яхьышъэ тхыгъэхэм къахафэрэ герой иныжъэу Нор; адыгабзэм и «Тхьэ» гущылэмрэ нэмыщыбзэм щыщ «Thor» - шыблэмрэ пчыклэмрэ ятхь зыфилохэрэмрэ зэрэзэпигъэуцухэрэр (Люлье, 1991, стр. 36). Ау мы упчлэм хэушъхьафыкыгъэ зэхэфын ищыклагъ. Ахэмэ анэмыклэу адыгабзэм къахафэрэ гущылэу «джор» къащ зимэхъанэр грузиныбзэм кызырэхэклыгъэр хегъэунэфыкы. Шэныгъэлэжъэу Унэрэкьо Мирэ етхы джорэ тхьалъэлур чыристан диным илэужмэ зэрашъщыр ыкли ар илээсыклэм зэрэпхыгъэр (Унэрэкьо, 2020, стр. 250). Адыгабзэм шагъэфедэрэ мэфэцлэхэу бэрэскэшху, бэрэскэжыкы гущылэлапсэу ялэр бэрэскэ, чыристан диным епхыгъ, имэхъанэр нэкл зыфилу (Люлье, 1991, стр. 35).

«Урыс-адыгэ гущылалъэм» зы хэгъэгущлэ кыдэхьагъэу кыхэдгъэщыгъ: Египет – Мысыр (Люлье, 1846, стр. 61); лъэпкъыцлэу плы кыдэхьагъ. Ахэр инглизь «инджылыз», эрмеле «ермэл», гифють «джурт», лемце «нэмыщ» (Люлье, 1846, стр. 1,2,61,123).

Адыгэ бзэшлэныгъэмклэ мы материалхэм осэ гъэнэфагъэ ял. Тэ тимафэхэмкли адыгабзэр теориемкли ыкли тарихьымкли укьеклуаллэзэ зэгъэшлэгъэнымклэ ренэу шлэныгъэ лофшлагъэу ахэр къэнэжы. Адыгабзэхэм ятарихь зэзгъашлэхэрэмкли сыдигъуи шлогъэшхо зилэ лофшлагъэхэу къэнэжыщтых.

Сыд фэдэрэ лъэхъани бзэр уахьтэм итхьдэлуат, иджэпсалъ. Хэтрэ цыф лъэпкъы ыбзэ, икультурэ кызырэхъумэщтым дэлажъэ. Мыщ ехьыллэгъэ щысэхэр, Японием 1980-рэ илээсхэм ыклэм хыгъэхъунэу Хоккайдо чыплэрысмэ абзэу «айну» зыфилорэм нэбгырий нылэп рыгущылэжыщтыгъэр. Джырэ уахьтэм мы бзэм зырагъэужыжыгъ: айну музей агъэпсыгъ, ныбжыкыклэхэм курсхэм бзэр щызэрагъэшлэн алъэклыщт. Кельтыбзэм идиалектэу «корник» зыцлэу 1777-рэ илээсым кьэмынэжыгъагъэм нэбгырэ мин фэдиз Англием ятлонэрэ бзэу щырэгущылэх (Tsunoda, 2005, s. 18,198; Намитокова, 2007, стр. 6). Тэри тыбзэ кызытэдгъэнэным, хэхъоныгъэхэр едгъэшлыным пае мыхэр щысэ тфэхъун фаех.

Мы аужрэ лъэхъаным бзэхэм язэгъэшлэн, якъэухъумэн лофыгъошхоу къэтэджыгъэмэ ащыщ. А лофыгъом изэшлохын непэ тэри тыхэлажъэ. Адыгэ республикэм непэ ныдэльфыбзэр къэралыгъуабзэу щытил. Адыгэ къэралыгъо университетым хэушъхьафыкыгъэ факультет щырилэу щырагъаджэх. 2013-рэ илээсым щегъэжыагъэу Дюзджэ университетым кавказыбзэхэмрэ якультурэхэмрэ икьутамэ адыгабзэр щызэрагъашлэ. Адыгабзэм иегъэджен

къыхиубытэхэрэм ашыщ ащ къешлэкыгъэу бзэм итарихъ, бзэшлэныгъэм иуцун гъогоу къыклугъэр, кавказыбзэхэр зыфэдэхэр, ахэр зэрэзэфыщыт шыклэхэр. Адыгэ зэхэубытэгъэ гуцылэхэм (лексикэм) ылъэныкъоклэ укыиклмэ, адыгабзэм къыхэкыгъэ гуцылэхэм адрэ бзэхэм ягуцылалгъэ къагъэбаигъ. Бзэм, литературэм, тарихым яхыллэгъэ тхылгъэр, ушэтынхэри дгъэфедэхэзэ дерсхэр еджакломэ апае зэхэтэшх. Адыгабзэклэ едэлун гуцылэн зыфилорэ дерсым щыдгъэфедэрэ текстхэм, адыгабзэм илексикологие зыфилорэ дерсым илахъэ щыщэу цлэхэм якъэхьуклэрэ язэхьоклыклэрэ яхыллэгъэ тарихым тытегуцылэ зыхьуклэ мыщ фэдэ материалхэр ахэтэгъахъэх. Зэрагъашлэрэм шлуагъэу къахьырэр еджаклохэр адыгабзэм, лъэпкъ шлэныгъэм, культурэм хэшлык фырылэу зэригъасэхэрэр ары.

Литературэр:

Tsunoda, T. (2005). *Language endangerment and language revitalization (Trends in linguistics. Studies and monographs; 148)* 2005. Berlin: Walter de Gruyter GmbH & Co. KG: D-10785.

Блягоз , З. У., & Тхаркахо, Ю. А. (2002). *Адыгейские имена и фамилии*. Майкоп: ГУРИПП «Адыгея».

Коков, Д. (1974). *Адыгская (черкесская) топонимия* . Нальчик: Эльбрус.

Люлье, Л. (1846). *Словарь русско-черкесский или адигский, с краткою грамматикою сего последнего языка*. Одесса: Городская типография.

Люлье, Л. (1991). *Историко-этнографические статьи*. Киев: Уо мшк мадрп.

Меретуков, К. (1994). *История адыгейских названий*. Майкоп: Адыгейское реаспублик. Кн. Изд-во.

Намиитокова, Р. (21 Фев. 2007 г.). Связующая нить времен и народов. *Советская Адыгея*, стр. 6.

Суперанская, А. (1973). *Общая теория имени собственного* . Москва: Наука.

Унэрэкьо, М. (2020). *Адыгэ хабз*. Мыекъяупэ:: Качествэр.

Услар, П. (1887). *Этнография Кавказа. Т. I*. Тифлис: Управление кавказкого учебного корпуса.

Чуяко, А. (2015). *Фамилии адыгов и их тамги*. Майкоп: ОАО «Полиграф-ЮГ».

Шъаукьо, А. (16 декабря 1996 г.). Гуцылалгъэм илгъэси 150-рэ ыныбжъ (О словаре Л.Я. Люлье). *Адыгэ макъ (Голос адыга)*.

Яковлев, Н. (1948). *Грамматика Кабардино-Черкесского литературного языка*. Москва-Ленинград: Академии Наук СССР.